

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Blom, D. van der

Citation

Blom, D. van der. (2016, July 6). *De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving*. s.n., S.l. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/41535> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Blom, Dirk van der

Title: De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Issue Date: 2016-07-06

In hoofdstuk 9 wordt de secularisatie en transformatie van Nederland vanaf de 60er jaren belicht. Secularisatie kan worden beoordeeld als de privatisering van godsdienst dan wel het afwijzen daarvan. Bij algemene grondwetswijziging in 1983 is de grondrechtencatalogus tot de huidige uitgebreid waarbij aan de gehanteerde begrippen godsdienst en levensovertuiging een overwegend staatsrechtelijk begrensde betekenis werd gehecht en het oprekken van het begrip levensovertuiging tot de godsdienstige sfeer zinloos werd geacht. Het leerstuk betreffende de scheiding van kerk en staat leidde tot sterke terughoudendheid van de rechter op het gebied van interne godsdienstige en levensbeschouwelijke geschillen. Maar terwijl de overheid zich zoveel mogelijk godsdienstig neutraal dient op te stellen raakte deze in steeds verdergaande mate bij de godsdienst betrokken. Namen: Snouck Hurgronje, Romein, Otto, Philipse, Plasterk, Den Uyl, Van Agt, Van der Zwan, Waardenburg.

9.1 ONTKERKELIJKING EN TRANSFORMATIE

Het is nog maar twee eeuwen geleden dat de eerste burgerrechten zoals de vrijheid van godsdienst verbonden aan het staatsburgerschap en nu deels bekend als mensenrechten¹ in nationale verklaringen werden vastgelegd.² De deels daaruit voortvloeiende secularisatie van de samenleving, waarvan algemeen wordt aangenomen dat dit als rationaliseringsproces een typisch westers fenomeen is,³ is door Gret Haller gedefinieerd als: *Wenn sich staatspolitische und nationale Identität langsam voneinander trennen, so kommt dies einer Art Säkularisierung im übertragenen Sinne gebraucht wird. Säkularisierung bedeutet die Ablösung immer umfassenderer Lebensbereiche von der Religion. Der Europäische Staat ist letztlich durch Säkularisierung entstanden.*⁴

Richard Rorty en Gianni Vattimo zijn in tegenstelling tot wat hier gezegd wordt van mening dat secularisatie niets anders is dan de geschiedenis van het zwakke denken.⁵ En Luhmann denkt in navolging van Weber dat functionele differentiatie en secularisatie twee zijden van één proces zijn: het

1 VN-verdrag 1948.

2 Besselink 1991, p. 63.

3 Laeyendecker 1991, p. 20.

4 Haller 2003, p. 160.

5 Zabala (red.) 2004, p. 17.

verlies van godsdienstige invloed binnen een samenleving en cultuur.⁶ De kerk en andere overkoepelende zingevingsinstituten marginaliseerden en raakten hun invloed op bestuur, wetenschap, techniek, gezondheidszorg, economie, recht, onderwijs, politiek etc. steeds meer kwijt.⁷ Daarop hebben godsdienstige instituties zich aan de morele en therapeutische 'behoeften' van het individu aangepast, wat onder meer blijkt uit het zich toelagen op het beantwoorden van meer algemene levens- en gezinsvragen.⁸

Sinds de eerste grondwettelijke regeling, die voor de ruim twee miljoen inwoners van ons land, volgens het CBS 2,155 miljoen, de feitelijke scheiding van kerk en staat betekende, is de bevolking van Nederland in de afgelopen twee eeuwen niet alleen ruim verachtvoudigd, maar heeft men op godsdienstig terrein een metamorfose ondergaan.⁹ Daarnaast nam door de afscheiding van België en de latere onafhankelijkheid van Luxemburg ons grondgebied met circa 40 procent af.¹⁰ Dat betekende niet in de laatste plaats een substantiële vermindering van het aantal katholieken in ons land. En van de drie monotheïstische godsdiensten binnen ons koninkrijk was de christelijke in Europa en de islam in Nederlands-Indië dominant.¹¹ Ons koninkrijk bezat daarmee de grootste moslimpopulatie ter wereld.¹² Het jodisme is hier nooit een overheersende factor geweest. Andere godsdiensten in ons koninkrijk kwamen vooral voor in de overige overzeese gebiedsdelen, te weten de Antillen en Suriname.¹³ Met betrekking tot de huidige op godsdienstige verschillen terug te voeren maatschappelijke spanningen moet geconcludeerd worden dat ons land, ondanks het baanbrekende werk van arabist en islamoloog Snouck Hurgronje van een eeuw geleden,¹⁴ bitter weinig kennis had van de islamitische cultuur. Dat geldt vooral voor de godsdienstige en maatschappelijke opvattingen en de verhoudingen tussen man en vrouw en de invloed die dit heeft op de huidige samenleving.¹⁵

6 Van Hoof & Van Ruyseveldt (red.) 1999, p. 293.

7 Laeyendecker 1991, p. 20.

8 Van Hoof & Van Ruyseveldt (red.) 1999, p. 295, en Laeyendecker 1991, p. 20.

9 Sinds 1804 wordt door het CBS de demografische ontwikkeling van Nederland/ bijgehouden. Bron: CBS.nl

10 The Times Atlas of the World, mini edition 1996.

11 M.n. Snouck Hurgronje verrichtte betreffende de islam baanbrekend onderzoek.

12 Labuschagne (red.) 2004, p. 154.

13 Godsdienst zie ik net als taal en moraal als een essentieel onderdeel van cultuur.

14 In 1889 trad de arabist en islamkenner Snouck Hurgronje (1857-1936) in dienst van de NederlandsIndische regering als adviseur. Ook na zijn aanstelling als hoogleraar te Leiden in 1908 bleef hij als adviseur van de ministers van Koloniën en Buitenlandse Zaken betrokken bij het bestuur van Nederlands-Indië. Als regeringsadviseur schreef hij adviezen over het te voeren beleid, m.b.t. Atjeh en de islam, bestuur, nationalisme en godsdienst.

15 Snouck Hurgronje heeft uitgangspunten voor de islam geformuleerd die ook nu aan integratie en tolerantie kunnen bijdragen, te weten: geen bemoeienis met de dogmatiek, alert zijn op denkbeelden die binnen de islamitische gemeenschap circuleren, en het niet toestaan dat de islam vat krijgt op het seculiere domein; streven naar samenwerking en emancipatie. Kortom: uitgangspunten die voor elke geloofsovertuiging dienen te gelden. Hoewel een eeuw geleden geformuleerd, zijn deze aspecten nog actueel en toepasbaar.

Een verklaring voor de secularisatiegolf die zich in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw in de meeste landen van Noordwest-Europa voordeed, ligt in de ongekend snelle maatschappelijke veranderingen. Een belangrijk aspect hierin was het verdwijnen van een opgelegd godsgeloof en de daarmee verbonden vormen van onderdrukking en geweld.¹⁶ Zo vindt Guy Haarscher het onmogelijk om in God te geloven omdat God in zijn ogen altijd de hoogste is in een hiërarchie. In de hiërarchie die Haarscher bedoelt, staat de één ipso facto onveranderlijk boven de ander, zoals de adel boven de niet adel, de man boven de vrouw, de clerus boven de leken. Het is een ontologische hiërarchie met een beroep op het zijn of de natuur. Zulke hiërarchische verhoudingen oefenen altijd druk uit van boven naar beneden.¹⁷ Een bekend drukmiddel om van kindsbeen af mensen onder de duim te houden waren de woorden 'God ziet alles, Hij is daarboven, jij ziet Hem niet, maar hij ziet jou altijd en alles'. Dit middel leidde met de rationalisering, de onttovering, van de maatschappij ertoe dat Gods transcendentie langzamerhand opgeheven leek te worden. Dit leidde tot een aanzienlijke versmalling van het maatschappelijke draagvlak van de protestantse en katholieke zuilen waarmee een einde leek te zijn gekomen aan de invloed van de rechtlijnige protestantse en katholieke ethiek.¹⁸ Dit krimpemde, tot dan toe vanzelfsprekende gezag, leidde weer tot een sterke daling van de kerksheid¹⁹ en het verdwijnen van normen en waarden die tot dan als toetssteen voor de samenleving golden. In de jaren 1950 waren tucht, ascese, controle en zelfcontrole bepalende maatschappelijke deugden, met een fatsoenlijk gezinsleven als hoogste bewijs van respectabiliteit. Tegelijkertijd was er sprake van een grote morele afstand tussen de generaties en een scherpe scheiding in hun maatschappelijke rol tussen mannen en vrouwen. Hoewel tucht en ascese door de toenemende welvaart al snel werden losgelaten voor het 'gewoon jezelf zijn' bleef een latente waardering voor de traditionele waarden en normen aanwezig.²⁰ Godsdiensten kunnen dan ook worden beschouwd als gespecialiseerde subsystemen in een samenleving,²¹ waaruit de verkerkelijking van Nederland is ontstaan. Daartegenover moet secularisatie worden aangemerkt als de privatisering van godsdienst of het afwijzen daarvan.²² Secularisatie leidde volgens kerkelijke instituties tot moreel verval toen zij invloed kreeg op bij uitstek traditioneel christelijke dogma's betreffende de 'goede zeden', zoals vrouwenemancipatie, abortus, euthanasie en homoseksualiteit.²³ De Nederlandse samenleving veranderde als

16 Lascaris 1993, p. 14.

17 In: Lascaris 1993, p. 14.

18 De Liagre Böhl 2007, p. 312.

19 Van Hoof & Van Ruyseveldt (red.) 1999, p. 301.

20 De Rooy 2007, p. 9-17.

21 Laeyendecker 1991, p. 17.

22 Van Hoof & Van Ruyseveldt (red.) 1999, p. 295.

23 Couwenberg (red.) 2003, p. 11.

gevolg daarvan binnen enkele jaren van een overwegend christelijk conservatieve naar een progressieve multireligieuze ontkerkelijkte samenleving.²⁴

De kerk is vanaf het midden van de jaren 1960 in nagenoeg alle noord-europese en andere gesecculariseerde landen naar de rand van de samenleving verdrongen, waarbij de reikwijdte van de godsdienst werd beperkt.²⁵ Kerkelijke en geloofsuitspraken hebben thans uitsluitend gelding binnen het privé-domein van individuele gelovigen²⁶ terwijl de individuele betrokkenheid bij godsdienst en kerk gelijktijdig daalde.²⁷ Herman Philipse verwoordde het in 2004 als volgt: 'de belangrijkste morele uitvinding die aan de westerse democratie ten grondslag ligt, is het respect voor de individuele vrijheid (...) en de onderscheidingen tussen de privé- en publieke moraal'.²⁸

De laatste decennia zijn we er in Nederland min of meer aan gewend geraakt om godsdienst en godsdienstigheid te beschouwen als een onvervreemdbare keuze. Wie aan een gelovige de vraag stelt wat zijn geloof inhoudt zal tegenwoordig een antwoord krijgen dat verwijst naar de persoonlijke beleving van de persoon in kwestie, niet naar de leerstukken van zijn kerkelijke organisatie. Hoewel de verschillende begrippenkaders gemeenschappelijke elementen bevatten, die als belangrijk binnen de betreffende godsdiensten worden beschouwd, vormen de geboden en verboden die worden toegeschreven aan God, Allah, Jezus, Mohammed, Maria, Onze Lieve Heer of De Almachtige de neerslag van interne godsdienstige standpunten. De moeilijkheid van deze begrippen is dat ze vanuit een extern standpunt bezien circulair zijn, omdat de eigen godsdienst als vertrekpunt, als objectief wordt genomen. Neem de zinsnede: 'Het dienen van de enig ware God, Die Zich in Zijn Woord geopenbaard heeft'.²⁹ In deze zin ontbreekt, juist door het circulaire karakter, een extern godsdienstig criterium waarmee andere godsdiensten of levensovertuigingen gekend en wellicht begrepen zouden kunnen worden.³⁰

In de lijn van godsdienstwetenschapper Rudolf Otto (1869-1937), auteur van *Das Heilige* uit 1917, beschouwen veel sociologen en antropologen de notie van het Heilige of sacrale als maatgevend bij de afgrenzing van godsdienstige opvattingen ten opzichte van andere godsdienstige overtuigingen. Tot verwarring leidt niet zelden dat godsdiensten per definitie religies zijn, terwijl niet elke religie of levensbeschouwing een godsdienst is.³¹ Alleen godsdiensten kennen immers een gepersonifieerde, veelal transcendente God.³² Nieuwenhuis omschrijft godsdienst als een samenhangend geheel

24 Bijsmans 2002, p. 79-91.

25 Laeyendecker 1991, p. 18.

26 Van Houwelingen, Smit & Wevers (red.) 2004, p. 31.

27 Van Hoof & Van Ruysseveldt (red.) 1999, p. 297.

28 Aangehaald in: Van der Lans 1996, p. 45.

29 Van Bommel 2008, p. 47.

30 Labuschagne 1994, p. 36.

31 Van Hoof & Van Ruysseveldt (red.) 1999, p. 124.

32 De uitzondering vormde de Rastafaribeweging die geloofde dat Keizer Haile Selassie een God was.

van doctrines en praktijken waarin het geloof in een Opperwezen of meerdere goden centraal staat. Religie is een ruimer begrip dan godsdienst maar waarin het transcendent eveneens een belangrijke plaats inneemt.³³

In het onderhavige werk gaat het erom het fenomeen godsdienst te begrijpen als een realiteit van waaruit mensen godsdienstige voorstellingen en andere al dan niet transcendent ervaringen hebben en deze aan de samenleving openbaren. Daarnaast kan de inhoud van het begrip godsdienst en het analogo daaraan te interpreteren begrip levensbeschouwing begrepen worden door een analyse van de functie die godsdienst vervult en de invloed die het heeft op zowel het individu als het maatschappelijk leven. Godsdienst in die beklemmende benadering bevat per definitie een subjectief gekleurde belevingsinhoud en idem ervaringsdimensie, zoals psychedelische voorstellingen.³⁴ Daarnaast bestaat er een complex van handelingen, voorstellingen, rituelen en ervaringen die geïnstitutionaliseerde vormen hebben aangenomen.³⁵ Het zijn deze vormen die andersdenkenden niet zelden dwingen rekening te houden met gelovigen en daarmee de eigen mening opzij te zetten.

Door toetreding of geboorte doet een individu ten opzichte van een godsdienstig instituut niet alleen afstand van een deel van zijn vrijheid, maar er ontstaat tevens de verplichting zich aan de belijdenisdogmatiek, de doelstellingen en de grondslagen te onderwerpen. In deze interne sfeer is het godsdienstig instituut bevoegd de belijdenis te initiëren en zo nodig met disciplinaire maatregelen de conformiteit af te dwingen.³⁶ Vervult een bepaald complex van dergelijke individuele en collectieve overtuigingen de functie van een probleemoplossings- en betekenisverlening systeem, dan valt het te kwalificeren als een godsdienst, schrijft Bart Labuschagne.³⁷

9.2 GRONDWET EN RECHTEN

De eerste grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden uit 1814 bevatte slechts enkele grondrechten, zoals gelijkheid voor de wet, de vrijheid van godsdienst, vrijheid van drukpers en recht op het onderwijs.³⁸ In 1948 zijn daarin de vrijheid van onderwijs, van vereniging en vergadering opgenomen en bij de algemene grondwetsherziening van 1983 is de grondrechten-catalogus uitgebreid.³⁹ Met dit laatste werd al begin jaren vijftig een begin gemaakt vanuit de opvatting dat de grondwet in belangrijke mate de juridische neerslag van maatschappelijke ontwikkelingen was die door de schok van de oorlog en de bezetting in een stroomversnelling waren gekomen.⁴⁰

33 A.J. Nieuwenhuis 2008, p. 3.

34 Cliteur 2004, p. 124.

35 Labuschagne 1994, p. 38.

36 Hegener 2005, p. 137.

37 Labuschagne 1994, p. 38.

38 De Boer & Sap 2007, p. 151 e.v.

39 Akkermans, Bax & Verhey 1999, p. 20.

40 Staal 1995, p. 138.

De kritiek op het rapport van de Staatscommissie-Van Schaik die de wenselijkheid van een grondwetwijziging had onderzocht was onder meer dat de rapportage geen toekomstvisie uitstraalde, dat het meer broddelwerk was dan perspectief op een bevredigend staatsbestel bood en dat het de toekomstige ontwikkelingen eerder zou tegenhouden dan bevorderen.⁴¹ Daar kwam nog bij dat de politieke belangstelling voor staatsrechtelijke herziening intussen aanmerkelijk was afgenomen. Door de minister van Binnenlandse Zaken werd in 1963 overgegaan tot vorming van een werkgroep van staatsrechtgeleerden die in het voorjaar van 1966 een 'proeve' van grondwetwijziging presenteerde. Uitgangspunt van deze proeve was het tot stand brengen van staatkundige hervormingen⁴² en een 'technische modernisering en besnoeiing van grondwetsbepalingen'.⁴³ Om de grondwet meer te doen aansluiten bij de 'hedendaagse beweeglijkheid van de verhoudingen en ontwikkelingen' wilden de opstellers de inhoud van de grondwet tot een minimum beperken. Publicatie van de proeve leverde, op uitnodiging van de minister van Binnenlandse Zaken, een stroom van adviezen van politieke partijen, maatschappelijke organisaties, officiële adviesinstanties en kerkelijke organen op. Hierna werd op 26 juli 1967 op initiatief van de regering de Staatscommissie-Cals Donner ingesteld.⁴⁴ De grondwetvoorstellen van deze commissie sloten aan bij die van de proeve.⁴⁵ Bij Koninklijk Besluit van 1 februari 1983 werden ten slotte de Wijzigingswetten afgekondigd in de buitengewone Staatscourant van 17 februari 1983, waarmee de fundamenteel herziene Grondwet van 1983 in werking trad, waarbij tevens werd bepaald dat de tekst doorlopend zou zijn genummerd.⁴⁶

In het kader van de grondwetsherziening van 1983 is overigens nauwelijks aandacht besteed aan de principiële vraag welke grondrechten in de grondwet opgenomen dienen te worden.⁴⁷ Aandacht kreeg vooral het karakter van onze nationale grondrechten, die positief recht beogen te bieden, maar waarvan de inhoud mede afhankelijk is van de binnen de Nederlandse rechtsorde bestaande behoeften en overtuigingen,⁴⁸ die uiteraard aan voortdurende veranderingen onderhevig zijn. Uit de parlementaire verhandelingen van de grondwetsherziening 1983 inzake de godsdienstvrijheid blijkt dat aan de gehanteerde begrippen 'godsdienst' en 'levensovertuiging' een overwegend staatsrechtelijke, begrensde, betekenis wordt gehecht, terwijl uit de aanbeveling van de Raad van State blijkt dat het begripsmatig oprekken van de term 'levensovertuiging', welke breder is dan godsdienst, tot de godsdienstige sfeer zinloos werd geacht.⁴⁹ Het zou gaan om een 'eigen'

41 Staal 1995, p. 139.

42 Kortmann 1989, p. 230.

43 Staal 1995, p. 141.

44 Staal 1995, p. 142.

45 Staal 1995, p. 144.

46 Staal 1995, p. 148.

47 Den Dekker-Bijsterveld 1988, p. 90.

48 Den Dekker-Bijsterveld 1988, p. 90.

49 Labuschagne 1994, p. 35.

gevoelssfeer die strikt persoonlijk is en waarvoor geen plaats is in het 'zijn', maar uitsluitend in de leefwereld van de betrokkene.⁵⁰ Naast de strikte eis aan de staat om zich op theologisch terrein van inhoudelijke oordelen te onthouden,⁵¹ dienen subjectieve bepalingen vermeden te worden. Juister zou zijn geweest om de teleologische benadering, het doel van de grondwet, de grondrechten en het recht, te verduidelijken.⁵² Want recht, rechtstaat en democratie zijn namelijk net zulke hybride constructies als nationale identiteit en godsdiensten.

In de meeste gevallen zullen de begrippen godsdienst en levensovertuiging conform de door de rechter te betrachten interpretatieve terughoudendheid kunnen worden ingevuld.⁵³ Want het is op zijn minst problematisch om in het kader van de vrijheid van godsdienst de persoonlijke godsdienstopvattingen van anderen juridisch te beoordelen en daarmee aan te geven wat wel en wat niet als godsdienstopvatting kan worden aangemerkt. Dit geldt in nog sterkere mate voor de invulling van het begrip levensovertuiging.⁵⁴ Uit deze ook internationaal gevoerde discussie blijkt dat het centraal stellen van theïstische en atheïstische opvattingen mogelijk tot de veronachtzaming van het tussenliggende religieuze gebied kan leiden en tot uitsluiting van religies die niet onder een van beide noemers zijn te scharen.⁵⁵

Godsdiensten en levensbeschouwingen zijn in hun opvattingen als 'probleemloos' of 'problematisch' te classificeren.⁵⁶ Tot de eerste categorie behoren de veelal traditionele godsdiensten, zoals de meeste joodse, christelijke, islamitische, hindoeïstische, boeddhistische, shintoïstische en confucianistische stromingen.⁵⁷ De vele natuurgodsdiensten en quasi-godsdiensten, sekten en geloofsgemeenschappen behoren tot de tweede categorie. In welke mate zij tot een godsdienst te rekenen zijn is volgens Labuschagne problematischer.⁵⁸ Daarbij is hij van oordeel dat het problematische karakter van die classificatie ten dele kan worden opgelost door voor de kwalificatievraag te rade te gaan bij 'mede met de hulp van de godsdienstwetenschappen verkregen criteria'.⁵⁹ In concrete gevallen kan dat, met inachtneming van interpretatieve terughoudendheid, tot aanvaardbare conclusies leiden. Maar dat is precies waar godsdiensten in hun transcendente 'zijn' niet op staan te wachten, namelijk de rationele uitleg van hun dogma's door een van overheidswege aangestelde aardse rechter.

50 Benjamins 2006, p. 59.

51 HR 15 februari 1957, NJ 1957, 201. In dezelfde zin Kamerstukken II 1987-88, 19 427, nr. 8, p. 9; Kamerstukken II 2003-04, 29 164, nr. 2, p. 34-35.

52 Cliteur 2004, p. 122.

53 HR 15 februari 1957, NJ 1957, 201.

54 Labuschagne 1994, p. 54.

55 Labuschagne 1994, p. 35.

56 Labuschagne 1994, p. 54.

57 Iedere stroming of afsplitsing zal zich overigens oorspronkelijk vinden.

58 Labuschagne 1994, p. 55.

59 Labuschagne 1994, p. 55.

Ook al is geen uitdrukkelijke verantwoording gedaan over de samenstelling van de grondrechtencatalogus, enkele motieven zijn wel te herleiden uit de argumentatie voor opnemings of schrapping van afzonderlijke bepalingen. Zo werd opname van het begrip levensovertuiging gemotiveerd met een beroep op internationale regelgeving en toenemende overtuigingen in de nationale sfeer.⁶⁰ Wat betreft de invulling van het begrip levensovertuiging is eenzelfde tweedeling te maken in een probleemloze en een problematische categorie als bij godsdiensten. Probleemloos zijn het humanisme, het atheïsme, de vrijmetselarij, de rozenkruisers en, volgens gangbare jurisprudentie, het pacifisme.⁶¹ In het tweede geval geldt, in nog sterkere mate dan bij godsdienst het geval is, naast de rechterlijke interpretatieve terughoudendheid als vertrekpunt, dat bij twijfel het uitgangspunt *in dubio pro reo* gehanteerd moet worden.⁶² De levensovertuiging geldt dan als een complex geheel van individuele en collectieve denkbeelden die in zijn functie van probleemoplossend en betekenis verlenend systeem vanuit godsdienstwetenschappelijke optiek te kwalificeren is als een levensovertuiging. Een voordeel van deze benadering is dat een levensovertuiging die niet direct als zodanig te taxeren is, hetzij omdat men de begrippen niet kent of omdat het religieuze karakter ervan moeilijk te herkennen is, toch als godsdienst of levensovertuiging gekwalificeerd kan worden.⁶³

In lijn hiermee bepaalde ons hoogste rechtscollege dat Scientology een kerk is,⁶⁴ en de Commissie Gelijke Behandeling (CGB) zag in de leer van Osho, voorheen beter bekend als Bhagwan Shree Rajneesh, een levensovertuiging,⁶⁵ net als in de Rastafaribeweging, die gelooft dat Haile Selassie, de voormalige keizer van Ethiopië, een goddelijk wezen is.⁶⁶ Interessant is de kwestie van een kleine godsdienstige groepering die tijdens hun eredienst een hallucinerende thee gebruikte,⁶⁷ terwijl het bezit en gebruik van deze thee naar Nederlands recht een drugsdelict is.

Niettemin stelde de Amsterdamse rechtbank in zijn vonnis vast dat geen inbreuk op het door het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens gewaarborgde recht op godsdienstvrijheid werd gemaakt. In deze zaak kende men aan de verplichting die voortvloeit uit het Verdrag inzake Psychotrope Stoffen, namelijk de handhaving van het verbod op Dimethyltryptamine,⁶⁸ een kleiner gewicht toe dan aan de vrijheid van godsdienst.⁶⁹

60 Den Dekker-Bijsterveld 1988, p. 90.

61 ECRM 12 oktober 1978, zaaknr. 7050/75, 'Arrowsmith', D&R 19, p 5 e.v.

62 Labuschagne 1994, p. 35.

63 Labuschagne 1994, p. 39.

64 HR 7 november 2003, BNB 2004, 30.

65 CGB oordeel 2005-67.

66 CGB oordeel 2005-162; Supreme Court of South Africa 15 January 2002, Gareth Anvers Prince, Case no. CCT 36/00.

67 Vermeulen & Aarrass 2008, p. 7.

68 Dimethyltryptamine (DMT) is een tripmiddel en een van de bestanddelen van de hallucinogene drank 'ayahuasca', bron: www.Jellinek.nl.

69 AB 1739-2001.

De rechtbank was van oordeel dat aan de bescherming van de godsdienstvrijheid in dit geval het grootste gewicht moest worden toegekend, ook door de geringe gezondheidsrisico's die verbonden zijn aan het rituele gebruik van Ayahuasca-thee. Het op deze wijze gebruiken van die thee werd dan ook toegestaan omdat het een godsdienstige uiting betrof.⁷⁰

De vraag uit het voorgaande is of de kern van de relatie tussen kerk en staat, die dateert uit een tijd dat Nederland werd bewoond door een hoofdzakelijk agrarische, godvrezende bevolking,⁷¹ nog wel geloofwaardig is onder de huidige condities.⁷² Niettemin geldt: hoewel de buitenkerkelijkheid nagenoeg verdrievoudigd is,⁷³ zegt meer dan een derde van de Nederlandse bevolking nog wel in 'iets' te geloven.⁷⁴ Een religieuze band met een kerkgenootschap blijkt daarbij grotendeels afwezig.⁷⁵ Mensen maken tegenwoordig in toenemende mate hun eigen keuzes in het totaal van het levensbeschouwelijke aanbod. Zij bepalen zelf of ze 'in een hogere macht of kracht geloven'.⁷⁶ Zij knutselen een persoonlijk zingevingssysteem ineen op basis van persoonlijke behoeften en interesses die een vorm van onzekerheid weerspiegelt, maar ook getuigt van mondigheid, autonomie en pluralisme.⁷⁷ Ondanks secularisatie en ontkerkelijking blijven Nederlanders zichzelf niettemin godsdienstig noemen.⁷⁸ Het geloven is echter sterk geïndividualiseerd en bestaat vaak uit een idiosyncratische combinatie van opvattingen: een beetje astrologie, een beetje christendom, een beetje taoïsme, een stukje geloof in reïncarnatie en dit alles naar eigen behoefte aan te vullen met allerlei andere al dan niet religieuze denkbeelden en fantasieën.⁷⁹ Dit heeft volgens godsdienstsociologen tot gevolg dat katholieke en protestantse kerken, sekten en representanten van de New Age-beweging zich steeds vaker toelaggen op het beantwoorden van algemene levens- en zingevingvragen.⁸⁰

Daarnaast blijkt het mogelijk te geloven in een God die niet bestaat. Althans dat is het geval volgens het manifest van een 'atheïstische dominee'.⁸¹ Dit terwijl de Nederlandse kerkgemeenschappen almaar kleiner worden en kerkgebouwen leger raken en alleen nog maar functioneel lijken voor het houden van braderieën, rommelmarkten, kunsttentoonstellingen en psalmenkaraoke 's.⁸² Overigens was het de toenmalige minister van Jeugd en

70 Vermeulen & Aarrass 2008, p. 7.

71 www.library.uu.nl/ The Netherlands.

72 Door de waaier van culturele achtergronden maar ook huidige rij mogelijkheden.

73 Volgens het onderzoek Riskante gewoonten van Gadourek uit 1958 noemde 24% van de Nederlanders zich toen buitenkerkelijk. In 2004 was de buitenkerkelijkheid gestegen tot 64%: bron SCP 2006.

74 Nico den Bok 2006, p. 70.

75 Becker & De Hart 2006, p. 37.

76 Van Bommel 2008, p. 46.

77 Van Hoof & Van Ruysseveldt (red.) 1999, p. 501.

78 De Hart 2006.

79 Schnabel 2004, p.47-58

80 Van Hoof & Van Ruysseveldt (red.) 1999, p. 295.

81 Klaas Hendrikse 2007.

82 Algemeen Dagblad 11 mei 2009, 'Psalmen karaoke in Sint Janskerk'.

Gezin, Rouvoet, die zei dat 'minder kerken erger zijn dan meer moskeeën'.⁸³ Om bovenstaande ontwikkeling te keren kreeg de predikantenbeweging Op Goed Gerucht de opdracht ervoor te zorgen dat de christelijke kerk maatschappelijk gezien weer geloofwaardig werd.⁸⁴ Een van de belangrijkste redenen voor deze hernieuwde aandacht blijkt de omvangrijke groei van het aantal moslims in ons land, voor wie godsdienst in grote mate het dagelijkse leven kleurt, en het toenemende sociale en culturele belang van deze gemeenschap.⁸⁵

9.3 VERANDEREND HOLLANDS STRAATBEELD

De wat vage godsdienstige notie dat er 'iets' meer moet zijn tussen hemel en aarde is door natuurkundige en politicus Ronald Plasterk eens met de term 'ietsisme' aangeduid.⁸⁶ Het ietsisme is wellicht de metafysische tegenhanger van de algemeen voorkomende benauwdheid voor 'het niets'. Ietsisten zijn volgens Van der Staaij mensen die 'zoveel geloof hebben in zichzelf dat zij niet kunnen geloven dat er na het leven geen mooie toekomst wacht'. Dit geloven botst volgens hem principieel met 'een waarachtig reveil met het geloof in God die zich in Zijn Woord heeft geopenbaard'.⁸⁷

Ietsisten lijken een onbepaald en individueel ingevuld geloofsbegrip te hebben geconstrueerd en met een vage notie van een god te hebben omrand.⁸⁸ Hoewel ietsisten verklaren geen grote waarde (meer) te hechten aan de dogma's en zekerheden die de oude godsdiensten bieden, vinden ze het toch kennelijk moeilijk te accepteren dat de mens 'stuurloos' door het leven zou stappen en dat het na de dood definitief is afgelopen.

9.4 GODSDIENST EN STAAT

De scheiding van kerk en staat heeft geleid tot sterke terughoudendheid van de rechter op het gebied van interne godsdienstige en levensbeschouwelijke geschillen. Onze rechtspraak is dan ook niet primair georiënteerd op de inhoudelijke uitleg van godsdienstige vraagstukken wat niet wegneemt dat er wat dat betreft regelmatig een beroep op de rechter wordt gedaan.⁸⁹ Dat de rechtbank niet (meer) de plaats is waar over de inhoudelijke betekenis van godsdiensten en levensovertuiging geoordeeld wordt, is af te leiden uit

83 Trouw 16 april 2008, 'Rouvoet: Minder kerken erger dan meer moskeeën', p. 1.

84 Trouw 8 april 2008, 'Dominees: PKN misleid door evangelicale mythes', p. 7.

85 A.J. Nieuwenhuis 2008, p. 2.

86 J.H. van Bommel 2008, p. 68.

87 Van der Staaij 2008, p. 47, haalt Spreuken 29:18 aan, 'Als er geen profetie is wordt het Volk ontbloot'.

88 Bosma e.a. 2006, p. 7.

89 Labuschagne 1994, p. 39.

een uitspraak van de Hoge Raad van 15 februari 1957.⁹⁰ Daarin was de rechterlijke terughoudendheid onderdeel bij een intern godsdienstig conflict. De Hoge Raad oordeelde daarin dat 'de burgerlijke rechter geen partij mag kiezen op het terrein dier gezindten rijzende geschillen'.

Generaliserend kan naar aanleiding van deze uitspraak gesteld worden dat de rechter zich dient te onthouden van rechtscheppende oordeelsvorming betreffende de inrichting van kerkgenootschappen en de inhoudelijke beoordeling van godsdienstige of levensbeschouwelijke normen. Oftewel naar een Oudhollands gezegde: 'schoenmaker blijf bij je leest'. Maar deze uitspraak bevestigde ook dat van een strikte scheiding tussen kerk en staat in ons land geen sprake (kan zijn) is. Het hoogste rechtscollege van ons land bevestigde met deze uitspraak dat 'de kerk' als private organisatie in ons land zelf kan bepalen hoe zij interne geschillen beslecht. Daarmee is een terrein gecreëerd waarop geen (onafhankelijke) overheidsrechtspraak van toepassing is, wat betekent dat de wetgever zich de positie van vrijblijvende toeschouwer heeft toebedeeld en ruim baan heeft gegeven aan (verwerpelijke) godsdienstige stellingen.

Het voorgaande betekent dat niet altijd de algemeen aanvaarde Nederlandse maatschappelijke en gedragsopvattingen doorslaggevend zullen zijn voor het vaststellen van wat redelijk is, zoals bepaald door art. 2:8 BW. Daarin is de regel neergelegd dat de rechtspersoon zich naar redelijkheid en billijkheid dient te gedragen. Maar in relatie tot de godsdienstvrijheid is het hier sinds lang geaccepteerd dat de overheid een preferente positie geeft aan godsdienst en levensbeschouwing.⁹¹

De preferente positie van godsdienst komt op vele maatschappelijke terreinen tot uiting, om te beginnen met de subsidiëring van confessionele scholen en publieke omroepen op godsdienstige grondslag.⁹² Daarmee hebben de erkende godsdienstige en levensbeschouwelijke instellingen, kerken, synagogen en moskeeën en vergelijkbare instituties in ons land geen reden tot klagen. Zo is in art. 220 d lid 1 sub c van de Gemeentewet de vrijstelling van onroerend zaakbelasting geregeld 'voor onroerende zaken die in hoofdzaak zijn bestemd voor de openbare eredienst of voor het houden van bezinningskomsten van levensbeschouwelijke aard'.⁹³ Terwijl thans met toestemming van de Nederlandse bank de mogelijkheid wordt onderzocht door ondermeer het ministerie van Financiën en andere bankinstellingen of strenggelovige moslims in ons land een 'halal'-gekwalificeerde hypotheek kunnen afsluiten.⁹⁴

90 NJ 1957, 201, ook wel bekend als het Hasseltse kerkscheuringarrest.

91 Scheepmaker (red.) 2002, p. 79.

92 De Pers 23 januari 2008, Onderzoek sponsoring tv, Staatspropaganda? Waarin PvdA min. Plasterk opdracht gaf aan het Commissariaat voor de media onderzoek te verrichten.

93 Santing-Wubs 2002, p. 8.

94 www.nl.novopress.info, 27 juni 2007, 'Belastingdienst blokkeert eerste Halal hypotheek'.

Voor de moslims zou daarmee het renteverbod, het verbod op het vragen en betalen van 'riba'⁹⁵ (rente) over geleend geld, omzeild kunnen worden.⁹⁶ Dit vreemd aandoende verbod volgt uit de plaats die een geldlening inneemt binnen de islam.⁹⁷ Geld als zodanig mag binnen de islam niet als bron van winst fungeren, aangezien geld geen intrinsieke waarde heeft. Begin 2007 probeerde de Leidse op islamitische grondslag werkende hypotheekverstrekker Bilaa-Riba Islamic Finance halalhypotheken, getoetst aan het islamitische recht, de sharia⁹⁸ te verstrekken. Dit werd door ingrijpen van de Belastingdienst verhinderd.⁹⁹ De gemeente Amsterdam drong hierna bij de minister van Financiën erop aan dat het snel mogelijk moest worden voor gelovige moslims om een islamitische halalhypotheek af te sluiten.¹⁰⁰ Voor de invoering van een Halal-hypotheek is door moslims in ons land een petitie gestart welke resultaten te zijner tijd aan de Tweede-Kamer zal worden aangeboden. Dat hypotheken op islamitische grondslag ooit in ons land zullen worden verstrekt en de rente halalproof in rekening zal worden gebracht staat nu al vast.¹⁰¹

Weinig moslims bezitten een eigen huis omdat het volgens moslimwetten, de sharia, voor hen verboden is rente te betalen of rente te vragen. Anders gezegd dit geld is onrein. Om een hypotheekverstrekking voor moslims aanvaardbaar te maken, moet het hypotheekgeld uit een rentevrij geldcircuit komen. Een mogelijkheid om de moslimwetten te omzeilen is de moerabaha-methode.¹⁰² Middels de moerabaha-methode koopt de hypotheekverstrekker een huis, en verkoopt het huis met winst door aan de moslim. De koopsom wordt door de moslim in termijnen terugbetaald, met een 'opslag' als vergoeding voor de uitgestelde betalingen. Formeel betaalt de koper volgens de Riyad Bank's Sharia Committee zo geen rente.

Ook kan de bank op verzoek van een (potentiele)huurder het huis kopen en deze vervolgens 'verhuren' aan de huurder. In vastgestelde perioden betaalt de moslim 'huur' waarbij deze aan het eind van de vastgestelde periode eigenaar van het onroerend goed wordt.

95 Wibier & Salah 2010, p. 1741.

96 Vrij Nederland 1 december 2007, Jeroen Siebelink, Herrie om Halal, nr. 48, p. 33-41.

97 Wibier & Salah 2010, p. 1741.

98 Wibier & Salah 2010, p. 1740.

99 Met de term islamitisch recht wordt hier bedoeld een religieuze plichtenleer waaraan moslims zich gebonden achten.

100 De Pers 24 september 2007, 'Amsterdam wil Halal-hypotheek'.

101 Hier doemt toch de parallel op met de groep van gewetensbezwaarden in ons land die op basis van de voor hen toepasselijke religieuze grondslag wel de mogelijkheid heeft middels de belastingdienst bijv. verzekeringspremies af te dragen.

102 <https://www.riyadbank.com/en/personal-banking/personal-finance/murabaha>. Overview Approved by Riyad Bank's Sharia Committee. Murabaha personal financing gives you the advantage of an easy, flexible and convenient way to buy your personal items to be tied down with the financial burden of paying for it straight away. Riyad Bank buys the commodity and then sells it to you in easy installments with a pre-determined surplus margin.

In het WRR-rapport 'Dynamiek in islamitisch activisme' wordt de opleving van de islam als politieke factor in de moslimwereld door de WRR benoemd als 'islamitisch activisme' en wordt in de bijlagen 1, 2 en 3 de status van de islam en de sharia in de grondwet van moslimlanden geanalyseerd. Hieruit blijkt dat de islam als staatsrechtelijke bron, zowel cultureel als godsdienstig op nagenoeg alle maatschappelijke onderwerpen dwingend en richtinggevend is. Desondanks oordeelt de WRR dat het islamitisch activisme aanknopingspunten biedt voor democratisering en mensenrechten.¹⁰³

Van der Horst gaf een kritisch oordeel over dit WRR-rapport. Hij constateerde dat 'het optimisme dat spreekt uit het recente rapport van de WRR dan ook nauwelijks enige basis heeft'.¹⁰⁴ Ook Ellian is kritisch. Hij oordeelt dat de WRR in dit rapport charlatanerie bedrijft.¹⁰⁵ Eerder oordeelde Van der Zwan over de WRR-rapportage 'Nederland als immigratiesamenleving' dat de WRR over het toelatingsbeleid in onduidelijkheden blijft steken terwijl de integratieproblematiek op een ontwijkende manier behandeld wordt (...) en de WRR blijft steken in bezweringsformules.¹⁰⁶

De salafistische moslims die zich de afgelopen decennia in Nederland hebben gevestigd en waarvan een niet te verwaarlozen aantal naar Nederlandse maatstaven genomen verwerpelijke culturele opvattingen meebrachten onder de opeising van steeds meer publieke ruimte voor die opvattingen, komen dan ook steeds vaker met de Nederlandse normen en waarden in conflict.¹⁰⁷ Deze integratieproblematiek is hoewel actueel zeker niet nieuw.¹⁰⁸ Seneca de Jongere¹⁰⁹ merkte in zijn Brieven aan Lucilius al op dat 'wie over zee reist wel van klimaat maar niet van innerlijk verandert'.¹¹⁰

9.5 GRONDWETSWIJZIGING 1972 EN 1983

De staatsrechtelijke scheiding tussen kerk en staat is vanuit de na te streven staatsneutraliteit ten behoeve van de gelijke behandeling van een ieder een toe te juichen uitgangspunt. Maar als veel mensen via kerk of moskee hun primaire anker niet leggen bij de staat waarin zij leven maar bij de religie die zij *niet* delen met anderen dan kan je daar als overheid je niet zomaar aan voorbij gaan. Dit bleek temeer nadat in de jaren zeventig kenbaar werd dat veel gastarbeiders zich hier permanent vestigden. Daarnaast bleek het voor de overgekomen of hier gestichte gezinnen belangrijk om aan de culturele

103 WRR 2006, p. 220 ev.

104 Van der Horst 2006, vn. 57, Ellian 2008, p. 73.

105 Ellian 2008, p. 166-171.

106 Van der Zwan 2009, p. 103.

107 Kennedy 2008, p. 121, Ook: De Pers, 16 april 2008, 'Islamitisch instituut leidt jongeren op tot haatpreker', p. 3.

108 Van der Horst 2006, p. 4.

109 Romeins filosoof en staatsman leefde van circa 3 voor tot 65 na Christus.

110 Weeber 2002, p. 165.

waarden, de taal, de godsdienst en daarbij horende waarden en normen, van het land van oorsprong vast te houden met het oog op een eventuele migratie. Daarvoor was overheidssteun noodzakelijk.

De financiële steun die de overheid lang aan christelijke kerkgenootschappen verleende werd om staatsneutraliteit te effectueren bij de grondwetswijziging van 1972 beëindigd. Bij Wet van 7 december 1983¹¹¹ kwam ook een eind aan de door de overheid te betalen traktementen en pensioenen aan de 'bedienaren van de eredienst' zoals deze sinds de Bataafse Republiek van toepassing was.¹¹² Deze maatregelen werden aangeduid als 'het verbreken van de zilveren koorden'.¹¹³

Op 19 maart 1986 is ten slotte door wijziging van de Wet op de inkomstenbelasting 1964 art. 86 inzake het inzagerecht van kerkgenootschappen betreffende het inkomen van hun leden afgeschaft.¹¹⁴ Daarmee waren de banden verbroken.

Het financieren van gebedscentra door de overheid lag en ligt nog altijd zeer gevoelig. Deze gevoeligheid bleek ondermeer bij het verlenen van staatsteun bij de bouw van godsdienstige centra die in de zestiger jaren tot stand kwam.¹¹⁵ In 1954 werd deze kwestie al op de spits gedreven nadat de gemeente Nijmegen bereid gebleken was om een financiële bijdrage te leveren aan de bouw van een kerk.¹¹⁶ Nadat Gedeputeerde Staten van Gelderland dit voornemen afwezen werd bij Koninklijk Besluit van 9 augustus 1954 de gemeente Nijmegen alsnog in het gelijk gesteld. De minister van Binnenlandse Zaken stelde hierop een commissie in die het draagvlak onderzocht naar staatsfinanciering van kerkenbouw. Naast haar bevindingen bevatte het eindrapport¹¹⁷ tevens een wetsontwerp, de Wet Premie kerkenbouw.¹¹⁸ Het zou tot 22 mei 1962 duren voordat dit wetsontwerp door de Tweede Kamer behandeld zou worden.¹¹⁹ Amendering leidde er toe dat de wet niet slechts van toepassing werd op geloofsgemeenschappen met een christelijke grondslag. Ook aanhangers van andere gemeenschappen op geestelijke grondslag konden voortaan aanspraak maken op overheidsgeld.¹²⁰ Daarop werd de Wet Premie Kerkenbouw van 1962 omgezet in een uitlooptregeling die een soepele overgang kon bieden naar de periode waarin kerkgenoot-

111 Stb. 1983, 683.

112 Santing-Wubs, www.kerkrecht.nl/p.4.

113 Vestdijk-van der Hoeven 1991, p. 69.

114 Kamerstukken II, 1986-1987, nr. 19 459, nr. 7.

115 Brand 2005, p. 76.

116 Brand 2005, p. 77.

117 Rapport regeling bijdragen kerkenbouw, Den Haag 1957, p. 10-11.

118 Brand 2005, p. 78.

119 Kamerstukken II, 1962-1963, nr. 6260, nr. 5, p. 7-8, Verslag der handelingen van de tweede kamer der Staten-Generaal Regeling van het verstrekken van een premie aan kerkgenootschappen betreffende de stichting van kerkgebouwen (Wet Premie Kerkenbouw). Bron: <http://www.Statengeneraaldigitaal.nl>. en <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Grondwetscommissies1883-1983/onderzoeksgids/gids/commissie/1674851023>.

120 Brand 2005, p. 78.

schappen zelfstandig de bouw van kerken konden verzorgen.¹²¹ De Wet Premie Kerkenbouw werd in 1982 ingetrokken omdat de argumenten waarop destijds tot subsidiering was overgegaan niet langer aanwezig waren.¹²²

Tijdens de parlementaire behandeling van de Nota Buitenlandse werknemers¹²³ bleek ruime steun aanwezig in de kamer voor de overheidssubsidiering van gebedsruimten voor moslims. Een Kamerlid bracht nog wel naar voren dat de overheid moest vermijden dat zij mee zou betalen aan de 'Moorse bouwstijl, een moskee of minaret, (die) het Nederlandse stads- of dorpsbeeld zou gaan beïnvloeden.'¹²⁴

In 1976 kwam het rapport *Behoeftte onderzoek moslims* uit. De opstellers van het rapport concludeerden dat de behoefte aan religieuze voorzieningen van de moslims groot was waarbij het van belang was dat zij hun culturele identiteit konden behouden. Daarnaast konden zij niet in de kosten voor de gebedscentra voorzien. Dit laatste argument had eerder bij de invoering van de Wet Premie Kerkenbouw meegewogen waarop het toenmalige ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, (CRM), in 1976 de Globale Regeling betreffende Subsidiering Gebedsruimten in werking stelde.¹²⁵ Frappant was dat de regeling alleen van toepassing was op mediterrane moslims, een term door beleidsmakers bedacht,¹²⁶ dus evident discriminerend voor Surinaamse en Molukse moslims.¹²⁷

In maart 1981 liep de regeling af. Door de beduidende toename van moslims in Nederland is de Globale Regeling betreffende Subsidiering Gebedsruimten in gewijzigde vorm voortgezet in de Tijdelijke Regeling Subsidie Gebedsruimten voor Moslims. Deze Tijdelijke Regeling trad in 1981 in werking en gold voor een periode van twee jaar.¹²⁸

Om de inwerkingtreding van die tijdelijke regeling te ondersteunen resoneerde daarin het typische jargon van het welzijns- en opbouwwerk, waarbij de beoogde godsdienstige voorzieningen werden geïntroduceerd als onderdeel van het 'culturele milieu' dat moest worden 'opgebouwd' zodat gastarbeiders beter konden aarden in een voor hen vreemde en vijandige omgeving. Opmerkelijk genoeg bleek ook deze regeling niet van toepassing voor Surinaamse en Molukse moslims ondanks herhaalde verzoeken daartoe.¹²⁹ Uiteindelijk is de rijkssubsidie aan moskeeën na tien jaar in 1992 afgeschaft. Maar op lokaal niveau gaat de subsidiëring van gebedsruimten tot

121 Kamerstukken II, 1970-1971, nr. 11 045, nr. 7, Vaststelling einddatum van de Wet Premie Kerkenbouw.

122 Kamerstukken II, 1981-1982, nr. 16 559, nr. 7. Intrekking Wet Premie kerkenbouw.

123 Kamerstukken II, 1974-1975, nr. 10 504, nr. 12, nota naar aanleiding van het eindverslag, p. 10.

124 Brand 2005, p. 81.

125 Kamerstukken II, 1981-1982, nr. 16 559, 17 maart 1982.

126 Maussen 2006, p. 32.

127 Brand 2005, p. 81.

128 Kamerstukken II, 1981-1982, nr. 16 559, 17 maart 1982.

129 Brand 2005, p. 82.

op de dag van vandaag onverminderd door, zoals blijkt uit de financiering van de bouw van de Westermoskee in Amsterdam, waarvoor de gemeente 2 miljoen euro beschikbaar heeft gesteld.¹³⁰

In januari 1983 verscheen een beleidsadvies genaamd Religieuze voorzieningen voor etnische minderheden in Nederland, van de hand van een werkgroep onder leiding van hoogleraar islam- en fenomenologie J.D.J. Waardenburg. Dit beleidsadvies stond niet alleen stil bij de geschiedenis van overheidssubsidies voor godsdienstige instellingen maar ook bij de buitenlandse steun bij de bouw van moskeeën in ons land zoals in Tiel en Breda. Voor die financiële steun gold niet zelden de voorwaarde dat de moslims het islamitisch denkbeeld, de geloofsrichting, van de geldschieter zouden nastreven.¹³¹ De commissie Waardenburg sprak zich uit voor subsidiering van gebedsruimten met als belangrijkste argumenten de bevordering van integratie en het financiële onvermogen van de moslims. Het kabinet en een Kamermeerderheid wees naar de moeilijke verhouding van kerk en staat en naar de godsdienstige neutraliteit die de staat op dit punt diende in te nemen. Een Kamermeerderheid achtte bovendien de aanbevelingen van Waardenburg in strijd met de scheiding van kerk en staat en sprak zich voor het eerst unaniem uit tegen overheidssubsidie van moskeeën.¹³² Ondanks dat de Kamer de subsidiering per motie verwierp ging het kabinet, in casu de minister van Binnenlandse Zaken Rietkerk, onder het argument 'dat er geen dwingende staatsrechtelijke bezwaren, samenhangend met het beginsel van scheiding van kerk en staat, bestaan', over tot een tijdelijke en beperkte subsidieregeling van gebedshuizen.¹³³

In 1986 is de Commissie-Hirsch Ballin geïnstalleerd. Deze commissie merkte in haar rapport *Overheid, godsdienst en levensovertuiging* op dat de regering in 1983 al gesprekken was aangegaan met het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO). Uit deze gesprekken was gebleken dat er 'behoefte bestaat opnieuw in kaart te brengen' hoe het beginsel van scheiding van kerk en staat kon worden afgestemd met steun van de overheid aan faciliteiten ten behoeve van godsdienst en levensbeschouwing. Met de komst van het derde kabinet-Lubbers¹³⁴ waaraan naast het CDA de PvdA deelnam, was er sprake van een resolute ommakeer in het overheidsbeleid. Deze opvallende kentering werd ingezet door minister Dales van het ministerie van Binnenlandse zaken. De minister liet weten dat uit contacten met vertegenwoordigers van landelijke organisaties voor minderheden was gebleken

130 [www.Nieuw-Amsterdams-Peil.nl/29 oktober 2010](http://www.Nieuw-Amsterdams-Peil.nl/29-oktober-2010), maar ook middels gesubsidieerde grondverkoop van gemeenten aan moskeeverenigingen t.b.v. de bouw van een moskee. Daarmee betalen alle gemeente inwoners mee aan een gebouw die voor hen geen enkel nut of zin heeft en vaker weerstand oproept.

131 Brand 2005, p. 82.

132 Kamerstukken II, 1983-1984, nr. 16 102, p. 4326 en Bijl. 16 102, Minderhedenbeleid, nr. 55, Motie van het Kamerlid Krajenbrink niet gepagineerd. Bron: <http://www.Statengeneraal.digitaal.nl>.

133 Brand 2005, p. 83.

134 Kabinet-Lubbers III 7 november 1989 tot 22 augustus 1994.

dat er niet langer een tekort aan gebedsruimte bestond.¹³⁵ Een nieuwe regeling zou daarom onnodig zijn.¹³⁶ Vanaf dat moment zijn er geen financiële subsidieregelingen meer geweest vanuit de centrale overheid.

135 Brand 2005, p. 85.

136 Kamerstukken II, 1990-1991, nr. 20 868, Criteria steunverlening (kerk)genootschappen, nr. 3, Brief van de minister van Binnenlandse Zaken, p. 1-3. Bron: [http://: www.Staten generaaldigitaal.nl](http://www.Staten.generaaldigitaal.nl).

